

Світлана Алексієвич

ЧАС
SECOND-HAND
КІНЕЦЬ ЧЕРВОНОЇ ЛЮДИНИ

Харків
«ФОЛІО»
2020

НОБЕЛІВСЬКА ПРОМОВА СВІТЛАНИ АЛЕКСІЄВИЧ

Про програну битву

Я стою на цій трибуні не сама... Навколо мене голоси, сотні голосів, вони завжди зі мною. З мого дитинства. Я жила в селі. Ми, діти, любили гратися надворі, на вуличці, але ввечері нас, неначе магнітом, вабило до лавочок, на яких збиралися біля власних будиночків, чи хат, як у нас кажуть, потомлені жінки. У жодної з них не було чоловіка, батька, брата, я не пам'ятаю чоловіків після війни в нашому селі — під час Другої світової війни в Білорусі на фронті й у партизанах загинув кожен четвертий білорус. Наш дитячий світ після війни — це був світ жінок. Найбільше мені запам'яталося, що жінки говорили не про смерть, а про кохання. Розповідали, як прощалися в останній день з коханими, як чекали на них, як досі чекають. Уже роки промайнули, а вони чекали:

«Нехай без рук, без ніг повернеться, я його на руках носитиму». Без рук... без ніг... Здається, я з дитинства знала, що таке кохання... Ось лише кілька сумних мелодій із хору, який я чую...

Перший голос:

«Навіщо тобі це знати? Це так сумно. Я свого чоловіка на війні зустріла. Була танкісткою. До Берліна дійшла. Пам'ятаю, як ми стоїмо, він ще мені не чоловіком тоді був, біля

рейхстагу, і він мені каже: «Може, одружимося? Я тебе кохаю». А мені так образливо стало після цих слів — ми всю війну в багнюці, бруді, крові, навколо самі матюки. Я йому відповідаю: «Ти спочатку зроби з мене жінку: даруй квіти, кажи лагідні слова, ось я демобілізуюся й сукню собі пошию». Мені навіть ударити хотілося його через образу. Він це все відчув, а в нього одна щока була обпалена, в рубцях, і я бачу на цих рубцях сльози. «Добре, я вийду за тебе заміж». Сказала так... Сама не повірила, що це сказала... Навколо кіптява, бита цегла, одне слово, війна навколо...»

Другий голос:

«Жили ми біля Чорнобильської атомної станції. Я працювала кондитером, пиріжки ліпила. А мій чоловік був пожежником. Ми тільки-тільки одружилися, ходили навіть у магазин, взявшись за руки. Того дня, коли вибухнув реактор, чоловік якраз чергував у пожежній частині. Вони поїхали на виклик у своїх сорочках, домашньому одязі, вибух на атомній станції, а їм жодного спецодягу не видали. Так ми жили... Ви знаєте... Усю ніч вони гасили пожежу й отримали дози опромінення, несумісні з життям. Уранці їх на літаку одразу відвезли до Москви. Гостра променева хвороба... Людина живе лише кілька тижнів... Мій був сильним, спортсменом, помер останнім. Коли я приїхала, мені сказали, що він лежить у спеціальному боксі, туди нікого не пускають. «Я його кохаю», — просила я. «Їх там солдати обслуговують. Куди ти?» — «Кохаю». Мене вмовляли: «Це вже не кохана людина, а об'єкт, який треба дезактивувати. Розумієш?» А я одне собі повторювала: кохаю, кохаю... Уночі пожежною драбиною до нього піднімалася... Або вночі чергових просила, гроші їм платила, щоб мене пропускали... Я його не залишила, до кінця була з ним... Після його смерті... через кілька місяців народила дівчинку, вона прожила лише кілька днів. Вона... Ми так на неї чекали, а я її вбила... Вона мене врятувала, весь

променеви́й удар вона прийняла на себе. Така маленька... Крихітка... Але я любила їх обох. Хіба можна вбити коханням? Чому це поряд — кохання і смерть? Завжди вони разом. Хто мені пояснить? Повзаю біля могили на колінах...»

Третій голос:

«Як я вперше вбив німця... Мені було десять років, партизани вже брали мене із собою на завдання. Цей німець лежав поранений... Мені звеліли забрати в нього пістолет, я підбіг, а німець вчепився в пістолет обома руками і водить перед моїм обличчям. Але він не встигає першим вистрілити, встигаю я...

Я не злякався, що вбив... І під час війни про нього не згадував. Навколо було багато вбитих, ми жили серед убитих. Я здивувався, коли через багато років з'явився сон про цього німця. Це було несподівано... Сон приходив і приходив до мене... То я лечу, і він мене не пускає. Ось піднімаєшся... летиш... летиш... Він наздоганяє, і я падаю разом із ним. Провалююсь у якусь яму. То я хочу встати... підвестися... А він не дає... Через нього я не можу полетіти...

Той самий сон... Він переслідував мене десятки років...

Я не можу своєму синові розповісти про цей сон. Син був маленький — я не міг, читав йому казки. Син уже виріс — усе одно не можу...»

Флобер говорив про себе, що він людина-перо, я можу сказати про себе, що я людина-вухо. Коли я йду вулицею і до мене прориваються якісь слова, фрази, вигуки, завжди думаю: скільки це романів без сліду зникають у часі. У темряві. Є та частка людського життя — розмовна, яку нам не вдається відвоювати для літератури. Ми її ще не оцінили, не вражені й не захоплені нею. Мене ж вона заворожила й зробила своєю полонянкою. Я люблю, як розмовляє людина... Люблю самотній людський голос. Це моя найбільша любов і пристрасть.

Мій шлях на цю трибуну тривав майже сорок років — від людини до людини, від голосу до голосу. Не можу сказати, що він завжди був мені по силі — цей шлях, багато разів я була приголомшена й налякана людиною, відчувала захоплення й огиду, прагнула забути те, що я почула, повернутися в той час, коли я цього ще не знала. Плакати від захвату, що я побачила людину прекрасною, я теж доволі часто бажала.

Я жила в країні, де нас від самого дитинства вчили помирати. Навчали смерті. Нам казали, що людина існує для того, щоб віддати себе, щоб згоріти, щоб пожертвувати собою. Учили любити людину з рушницею. Якби я виросла в іншій країні, то я б не змогла пройти цей шлях. Зло є нещадним, до нього треба мати щеплення. Але ми виросли серед катів і жертв. Нехай наші батьки жили в страху й не все нам розповідали, а частіше нічого не розповідали, але саме повітря нашого життя було отруєне цим. Зло весь час підглядало за нами.

Я написала п'ять книжок, але мені здається, що все це — одна книжка. Книжка про історію однієї утопії...

Варлам Шаламов писав: «Я був учасником грандіозної програної битви за справжнє оновлення людства». Я відновлюю історію цієї битви, її перемог та її поразки. Як прагнули збудувати Царство Небесне на землі. Рай! Місто сонця! А закінчилося тим, що залишилося море крові, мільйони загублених людських життів. Але був час, коли жодна політична ідея ХХ сторіччя не могла дорівнятися до комунізму (та до Жовтневої революції як її символу), не приваблювала західних інтелектуалів і людей у всьому світі сильніше та яскравіше. Раймон Арон називав російську революцію «опіумом для інтелектуалів». Ідеї про комунізм щонайменше дві тисячі років. Знайдемо її в Платона — в ученні про ідеальну та правильну державу, в Аристофана — у мріях про час, коли «все стане спільним»... У Томаса Мора й Томмазо Кампанел-

ли... Згодом у Сен-Сімона, Фур'є та Оуена. Щось є в російському дусі такого, що змусило спробувати зробити ці мріяння реальністю.

Двадцять років тому ми провели «червону» імперію з прокляттями та зі сльозами. Сьогодні вже можемо подивитися на нещодавню історію спокійно, як на історичний досвід. Це важливо, тому що суперечки про соціалізм не вгамувалися досі. Виросло нове покоління, в якого інша картина світу, але чимало молодих людей знову читають Маркса та Леніна. У російських містах створюють музеї Сталіна, ставлять йому пам'ятники.

«Червоної» імперії немає, а «червона» людина залишилася. Продовжується.

Мій батько, він нещодавно помер, до кінця вірив у комунізм. Зберігав свій партійний квиток. Я ніколи не можу вимовити слово «совок», тоді мені довелося б так назвати свого батька, рідних, знайомих людей, друзів. Вони всі звідти — із соціалізму. Серед них багато ідеалістів, романтиків. Сьогодні їх звать інакше — романтики рабства, раби утопії. Гадаю, що всі вони могли би прожити інше життя, але прожили радянське. Чому? Відповідь на це запитання я довго шукала — об'їздила величезну країну, яка донедавна звалась СРСР, записала тисячі плівок. Це був соціалізм і було просто наше життя. По дрібочці, по крихтах я збирала історію «домашнього», «внутрішнього» соціалізму. Те, як він жив у людській душі. Мене приваблював оцей маленький простір — людина... Одна людина. Насправді там усе й відбувається.

Одразу після війни Теодор Адорно був приголомшений: «Писати вірші після Освенціма — це варварство». Мій учитель Алесь Адамович, чиє ім'я я хочу назвати сьогодні із вдячністю, також вважав, що писати прозу про жахи ХХ сторіччя — це блюзнірство. Тут не можна вигадувати. Правду потрібно давати, як вона є. Необхідна «надлітература».

Говорити повинен свідок. Можна згадати й Ніцше з його словами, що жоден митець не витримає реальності. Не підніме її.

Завжди мене мучило, що правда не вміщається в одному серці, в одному розумі. Що вона якась розпорошена, її багато, вона різна й розсіяна у світі. У Достоєвського є думка, що людство знає про себе більше, набагато більше, ніж воно встигло зафіксувати в літературі. Що роблю я? Я збираю повсякдення почуттів, думок, слів. Збираю життя свого часу. Мене цікавить історія душі. Побут душі. Те, що велика історія зазвичай оминає, до чого вона ставиться із зарозумілістю. Займаюся пропущеною історією. Не раз я чула й нині чую, що це — не література, це — документ. А що таке література сьогодні? Хто відповідь на це запитання? Ми живемо швидше, ніж раніше. Зміст рве форму. Ламає її й змінює. Усе виходить зі своїх берегів: і музика, й живопис, й у документі слово виривається за межі документа. Немає кордонів між фактом і вигадкою, одне перетікає в інше. Навіть свідок не є об'єктивним. Розповідаючи, людина творить, вона бореться із часом, як скульптор із мармуром. Вона — актор і творець.

Мене цікавить маленька людина. Маленька велика людина, так би я сказала, тому що страждання її збільшують. Вона сама в моїх книжках розповідає свою маленьку історію, а разом зі своєю історією — й велику. Що трапилося й відбувається з нами — це ще не осмислено, треба висловити його. Спочатку хоча б висловити. Ми цього боїмося, доки не в стані впоратися зі своїм минулим. У Достоєвського в «Бісах» Шатов каже Ставрогіну перед початком розмови: «Ми, двоє істот, зійшлися в безмежжі... Востаннє у світі. Облиште ваш тон і візьміть людський! Хоча б колись заговоріть людським голосом».

Приблизно так починаються в мене розмови з моїми героями. Звісно, людина говорить зі свого часу, вона не може

говорити з нізвідки! Але пробитися до людської душі важко, вона засмічена забобонами сторіччя, його пристрастями й облудами. Телевізором і газетами.

Мені хотілося б узяти кілька сторінок зі своїх щоденників, щоби показати, як рухався час... Як помиралася ідея... Як я йшла по її сліду...

1980—1985 роки

Пишу книгу про війну... Чому про війну? Тому що ми люди війни — ми або воювали, або готувалися до війни. Якщо придивитися, то ми всі думаємо по-воєнному. Удома, на вулиці. Тому в нас так дешево коштує людське життя. Усе, як на війні.

Починала із сумнівів. Ну, ще одна книжка про війну... Навіщо?

В одній із журналістських поїздок зустрілася з жінкою, вона була на війні санінструктором. Розповіла: йшли вони взимку через Ладозьке озеро, ворог помітив рух і почав обстріл. Коні, люди йшли під кригу. Відбувалося все вночі, й вона, як їй здалося, схопила й потягла до берега пораненого. «Тягну його мокрого, голого, думала: одяг зірвало, — розповідала. — А на березі виявилось, що притягла величезну поранену білугу. Скажено матюкнулася — люди страждають, а звірі, птахи, риби — за що?» В іншій поїздці почула розповідь санінструктора кавалерійського ескадрону, як під час бою вона притягла у вирву пораненого німця, але те, що він німець, побачила вже у вирві, нога в нього перебіта, він стікає кров'ю. Це ж ворог! Що робити? Там нагорі свої хлопці гинуть! Але вона перев'язує цього німця й повзе далі. Притягує російського солдата, він непритомний, а коли приходить до тями, хоче вбити німця, а той, коли приходить до тями, хапає автомат і хоче вбити росіянина. «То одному по пиці вріжу, то другому.

Ноги в нас, — згадувала, — всі в крові. Кров перемішалася».

Це була війна, якої я не знала. Жіноча війна. Не про героїв. Не про те, як одні люди героїчно вбивали інших людей. Запамяталися жіночі бідкання: «Ідеш після боя по полю. А вони лежать... Усі молоді, такі вродливі. Лежать і в небо дивляться. І тих, і тих шкода». Оце «і тих, і тих» підказало мені, про що буде моя книжка. Про те, що війна — це вбивство. Таким це залишилося в жіночій пам'яті. Щойно людина усміхалася, курила — й уже її немає. Найчастіше жінки говорять про зникнення, про те, наскільки швидко на війні все перетворюється на ніщо. І людина, і людський час. Авжеж, вони самі просилися на фронт у 17—18 років, але вбивати не прагнули. А померти були готові. Померти за Батьківщину. З історії слів не викинеш — за Сталіна теж.

Книжку два роки не друкували, її не друкували до перебудови. До Горбачова. «Після Вашої книжки ніхто не піде воювати, — повчав мене цензор. — Ваша війна — страшна. Чому у Вас немає героїв?» Героїв я не шукала. Я писала історію через розповідь ніким не поміченого її свідка й учасника. Його ніхто ніколи не розпитував. Що думають люди, просто люди, про великі ідеї — ми не знаємо. Одразу після війни людина б розповіла про одну війну, через десятки років — про іншу. Звісно, в неї щось там змінюється, тому що вона вкладає у спогади все своє життя. Усю себе. Те, як вона жила ці роки, що читала, бачила, кого зустріла. У що вірить. Зрештою, чи щаслива вона, чи не щаслива. Документи — живі істоти, вони змінюються разом із нами...

Проте я абсолютно впевнена, що таких дівчат, як воєнні дівчата 1941-го року, вже ніколи не буде. Це був найвищий час «червоної» ідеї, навіть вищий, ніж революція і Ленін. Їхня Перемога досі затуляє собою ГУЛАГ. Я безмежно люблю цих дівчат, але з ними неможливо було поговорити про Сталіна, про те, як після війни ешелони з переможцями йшли

у Сибір, із тими, хто був сміливішим. Решта повернулися й мовчали. Одного разу я почула: «Вільними ми були лише під час війни. На передовій». Наш головний капітал — страждання. Не нафта, не газ — страждання. Це єдине, що ми постійно добуваємо. Увесь час шукаю відповіді: чому наші страждання не конвертуються у свободу? Невже вони даремні? Мав рацію Чаадаєв: Росія — країна без пам'яті, простір тотальної амнезії, непахана свідомість для критики та рефлексії.

Великі книжки валяються під ногами...

1989 рік

Я — в Кабулі. Я не хотіла знову писати про війну. Але ось я на справжній війні. Із газети «Правда»: «Ми допомагаємо братському афганському народові будувати соціалізм». Скрізь люди війни, речі війни. Час війни.

Мене вчора не взяли в бій: «Залишайтеся в готелі, дівчино. Відповідай потім за вас». Я сиджу в готелі й думаю: є щось неетичне в розглядуванні чужої мужності та ризику. Другий тиждень я вже тут і не можу позбутися відчуття, що війна — породження чоловічої природи, для мене незрозумілої. Але повсякденність війни грандіозна. Я відкрила для себе, що зброя — це гарно: автомати, міни, танки. Людина багато думала про те, як краще вбити іншу людину. Відвічна суперечка між істиною та красою. Мені показали нову італійську міну, моя «жіноча» реакція:

«Гарна. Чому вона гарна?» По-військовому мені точно пояснили, що, коли на цю міну наїхати або наступити ось так... під таким кутом... від людини залишиться піввідра м'яса. Про ненормальне тут говорять, наче про нормальне, те, що саме собою зрозуміле. Війна, мовляв... Ніхто не божеволіє від цих картин, що ось лежить на землі людина, вбита не стихією, не фатальною долею, а іншою людиною.

Бачила завантаження «чорного тюльпана» (літак, який відвозить додому цинкові труни із загиблими). Мертвих часто одягають у стару військову форму ще сорокових років, із галіфе, часом і цієї форми бракує. Солдати перемовлялися між собою: «У холодильник привезли нових убитих. Ніби несвіжим кабаном пахне». Писатиму про це. Боюся, що вдома мені не повірять. У наших газетах пишуть про алеї дружби, які саджають радянські солдати.

Розмовляю із хлопцями, багато хто приїхав добровільно. Просилися сюди. Помітила, що більшість — із родин інтелігенції: вчителів, лікарів, бібліотекарів, одне слово — книжкових людей. Широ мріяли допомогти афганському народові будувати соціалізм. Зараз сміються із себе. Показали мені місце в аеропорту, де лежали сотні цинкових трун, таємничі блищали на сонці. Офіцер, який супроводжував мене, не стримався: «Може, тут і моя труна... Засунуть туди... А за що я тут воюю?» Одразу ж злякався своїх слів: «Ви цього не записуйте».

Уночі мені снилися вбиті, в усіх були здивовані обличчя: як це — я вбитий? Невже мене вбито?

Разом із медсестрами їздила у шпиталь для мирних афганців, ми возили дітям подарунки. Дитячі іграшки, цукерки, печиво. Мені дісталось штук п'ять м'яких ведмедиків. Приїхали до шпиталю — довгий барак, із білизни в усіх самі ковдри. До мене підійшла молода афганка з дитиною на руках, хотіла щось сказати, за десять років тут усі навчилися трохи говорити по-російськи, я дала дитині іграшку, вона взяла її зубами. «Чому зубами?» — здивувалася я. Афганка відкинула ковдрочку з маленького тільця — хлопчик був без обох рук. «Це твої росіяни бомбили». Хтось підтримав мене, я падала...

Я бачила, як наш «Град» перетворює кишляки в перепахане поле. Була на афганському цвинтарі, довгому, наче кишляк. Десь посеред цвинтаря кричала стара афганка. Я згадала, як у селі під Мінськом вносили в дім цинкову труну,

ЗМІСТ

Нобелівська промова Світлани Алексієвич	3
Нотатки співучасника	18

Частина перша РОЗРАДА АПОКАЛІПСИСОМ

Із вуличного гомону та розмов на кухні (1991—2001)	29
Із вуличного гомону та розмов на кухні	29
Про Іванка-дурника та золоту рибку	29
Про те, як ми полюбили й розлюбили Горбі	32
Про те, як прийшло кохання, а під вікнами танки	35
Про те, як речі дорівнялися до ідей і слів	38
Про те, що ми вирости серед катів і жертв	43
Про те, що нам слід обирати: велику історію чи банальне життя?	46
Про все... ..	47
Десять історій у червоному інтер'єрі	50
Про красу диктатури й таємницю метелика в цементі	50
Про братів і сестер, катів і жертв... та електорат	86
Про шепіт і крик... і захват	98
Про самотнього червоного маршала та про три дні забутої революції	113
Про подаяння спогадів і жагу сенсу	148
Про іншу біблію та інших вірян	172
Про жорстокість полум'я та спасіння висотою	193
Про солодкість страждання та про фокус російського духу	217

Про час, коли кожен, хто вбиває, гадає, що він Богові служить	244
Про маленький червоний прапорець і посмішку сокири ...	257

Частина друга

ЗВАБЛИВІСТЬ ПОРОЖНЕЧІ

Із вуличного гомону та розмов на кухні (2002—2012)	293
Десять історій без інтер'єру	308
Про Ромео та Джульєтту... тільки звалися вони Мargarита й Абульфаз	308
Про людей, які одразу стали іншими після комунізму ...	323
Про самотність, яка дуже схожа на щастя	340
Про бажання їх усіх повбивати, а потім про страх, що тобі цього хотілося	354
Про стару з косою та вродливу дівчину	370
Про чуже горе, яке Бог поклав на поріг вашої оселі	392
Про життя-суку та про сто грамів легкого пісочку в білій вазочці	406
Про негідливість мертвих і тишу пороху	417
Про лукаву темряву та про «інше життя, яке можна зробити з цього»	437
Про мужність і після неї	457
Примітки обивателя	472